

Benkő Samu

A helyzettudat változásai

Művelődéstörténeti dolgozatok

Kriterion Könyvkiadó
Bukarest 1977

Jakab Elek emlékezete

Történetíró volt, elkötelezettje a polgári demokratikus eszméknek, sírig tartó híve a néptestvérség gondolatának.

Szülőfaluja, Szentgerice a körülötte fekvő többi nyáradmenti faluval együtt arról nevezetes, hogy a reformációt követő időktől kezdve rendszeresen küldte iskolába a fiúgyermekeket. Ezeknek a falvaknak székely családjai nemzedékenként legalább egy-egy gyermeket beadtak valamelyik erdélyi kollégiumba, hogy ott belőle papot, tanítót, tanárt, orvost, ügyvédet neveljenek. 1848 előtt általában ezek voltak az értelmiségi életpályák. Ha viszont valamelyik tanulóból mérnök vagy éppen újságíró lett, ez már azt jelezte, hogy Erdélyben is kezdtek meghonosodni a merőben polgári társadalomra jellemző életpályák.

A kis falusi közösségek mindössze azzal az útravalóval bocsátják el a városi iskolák felé igyekvő gyermekeket, hogy szorgalmasan tanuljanak s váljanak szerzett tudásukból élő, tanult emberekké és ne tagadják meg az otthonmaradókat. Az új közösség viszont, a kollégiumok tanárokból és diákokból formálódó kicsiny republikája már azt is megszabja, hogy milyen úton-módon, milyen eszmények szolgálatában kell pályájukra felkészülniök. Az unitáriusok székelykeresztúri algimnáziumában, főleg pedig kolozsvári kollégiumában Jakab Elek nemcsak ismereteket szerzett, hanem olyan eszmei, világnézeti eligazítást is nyert, mely meghatározója lett egész életpályájának.

Ez a kollégium a 48-as forradalmat megelőző évtizedekben az erdélyi ifjúság demokratikus eszmélkedésének egyik legjelentősebb központja lett. Innen indult életútjára Bölöni Farkas Sándor, Kriza János, Szentiváni Mihály, Kővári László, hogy csak az irodalmi alkotásokkal leginkább közismertté váló személyiségeket

említsük. Ez az ifjúság népi-nemzeti hivatástudattal vállalta a polgári demokratikus átalakulás szolgálatát, az irodalmi, tudományos munkát éppúgy, mint a század szírporkázó esztendejében a halál kockázatával járó, cselekvő forradalmiságot. Maguk alapította folyóirat, a Remény hasábjain a felszabadulásra váró nép hangját szólaltatják meg, s a feudalizmussal hadakozva úgy választanak irodalmi és tudományos témát, hogy az alkalmul szolgáljon a demokratikus eszmék kifejtésére és népszerűsítésére.

Jakab Elek befejezve jogi tanulmányait, Nagyszebenben az erdélyi kincstárnál nyer alkalmazást mint kincstári gyakornok. A hivatali munka után fennmaradt idejét önképzésre használja fel: rendszeres kutatómunkát végez a Brukenthal-múzeum gazdag gyűjteményeiben, a Szász Univerzítás levéltárában, ugyanakkor mint az Erdélyi Hiradó munkatársa pallérozott publicisztikai kifejezőmódot sajátít el. Mint kezdő publicista bátran vág neki az úgynevezett kényes kérdéseknek. Egyik első, nagy feltűnést keltő cikkét az erdélyi románok helyzetéről írja, egy másikban a közteherviselés bevezetését, a nemesség adómentességének a megszüntetését sürgette. Egészen fiatalon felismerte, hogy a feudalizmus felszámolása és a polgári viszonyok megteremtése elsősorban nem politikai akcióknak a műve, hanem a gazdasági fejlődés hozza magával a radikális változásokat a társadalom életében. Amikor egy cikksorozatban a Nagyvárad—Kolozsvár közötti vasútvonal megépítését sürgeti, megállapítja, hogy a vasút a kor vívmánya, a civilizáció ügye. A gőzgépet pedig úgy ünnepli, mint „hatalmas világreformátort, az emberész felséges találmányát, Európának e második Napóleon-szerű meghódítóját“.

A technikai fejlődés történelemformáló erejéről majd mint történetíró még sok mindent mond el, várostörténeti és művelődéstörténeti műveiben.

A fiatal erdélyi publicista a történelemben végbemenő különleges mozgásformákat azonban hamarosan nemcsak könyvtárak és levéltárak csöndes magányában tanulmányozhatja, hanem az események kellős közepén, a forradalom forгатagában. Egy életre szóló élménye, hogy 1848. május 15—17-én ott van a balázsfalvi román nemzeti gyűlésen. A gyűlésről azon frissiben készült tudósítása

ma is egyike a legtöbbet idézett forrásoknak. Iktassunk ide belőle néhány mondatot: „Én a gyűlés napján érkeztem Nagyszebenből a balázsfalvi rétre . . . Nagyszerű volt a látvány, mi ott a néző elé tárult. Húszezernyi szegényesen öltözött, sanyargatott külsejű, sok gyámoltalannal vegyes jobbágyféle nép, egy tömegben! Arcuk az ismeretes földművesi, naptól barnult, különféle színkifejezésű, de mind egy típusú arc, itt-ott jó növésű, szép, szálás termet és test, melyet hosszú térdig érő, gallér nélküli, kereken vágott s kék és veres fejtővel vagy selyemmel kivarrott durva vagy szép fehér ing fed, többnyire nyakendő nélkül s egyszerűen szíjbőrrel, vagy selyemmel szépen varrott gyűszű (szíjöv) szorít derékhoz, a test alsó részét különféle szabású és zsinórozású fehér harisnya (nadrág), a vállon lecsüngő vászon vagy piros és fekete szíj-zsinórral díszített bőrtarisznya, kenyérrel és szalonnával meg túróval, máléval és hagymával, vagyonosoknál vajjas és molnárpogácsával és sült pecsenyével megrakva, fejkön fekete vagy fehér báránybőr kucsma, vagy nagykarimájú fekete kalap, hosszan lenyúló, kikent és fésült vagy bozontosan szétterülő hajzattal, lábukon több-kevesebb szíj-tekerékű bocskor, fűző cipő és sajátágos szabású csizma, kezükben pálca, vagy matyukás bót. A nagyobb számnak ez hű képe.“ — Néhány hónappal később az agyagfalvi mezőn is ott van Jakab Elek, és a székely nemzeti gyűlésen látottakat is életre szóló élményként raktározza el emlékezetében. Idézzünk ebből is néhány jellemző sort: „Midőn a nap a magas Hargita megül előttűnt, 60 000 szabad székelyre vetette ragyogó fényét. A láthatáron körös-körül vékony őszi pára köd úszott, az erdők sárguló levelei mintha narancs-szőnyeggel borították volna be a hegyeket, mikén a cseresznye- és vadkörtefa piros levelei élénk vörös csíkokban húzódtak át; a légben az ökörnyal mint fényháló himbálózott s a harmatos mezőt őszi fehér-piros kikirics tarka tengere fődte. Ide gyűlt össze Csíkból és Háromszékről mintegy 15—15, Udvarhelyszékről 20—25, Marosszékről 2—3 ezernyi nép és több küldöttség, Aranyosszékről szintén egy népes küldöttség . . . A szék-csoportok közepén emelkedett 4—5 öl magasságra a szónoki állvány (tribune), melyre körlépcső vitt fel s mely körül a gyűlés folyama alatt

mi, Kossuth-huszárok állottunk őrt, fenntartva a rendet. Annyi izmos, jól alkotott férfit s szép embert a népből, oly válogatott, typicus alakot — színét-javát egy egész nemzetnek — együtt ritkaság látni. E benyomás erős hatása ma is uralkodik rajtam, midőn annyi év után rá visszaemlékezem. Büszke voltam, hogy én is e népből való vagyok. Megköszöntem a sorsnak, hogy itt lehettem...“

Történetíróvá válójában az 1849 utáni önkényuralmi években formálódott. Vidéki tengő-lengő életfolyását Mikó Imre hívó szavára szakítja félbe; Kolozsvárra jön és bekapcsolódik az *Erdélyi történelmi adatok* című forráskiadvány szerkesztésébe.

Forráskutatásaiban szakít azzal a megcsontosodott hagyománnyal, hogy a történetírónak csak az országos politikai eseményekre, az ország élén álló vezető férfiaknak a tevékenységére, a háborúkra és békekötésekre, uralkodók egymást követő váltakozására „kell figyelnie. Polgári demokratikus eszméit ülteti át a gyakorlatba akkor, amikor a kutatás, a történettudományi vizsgálódás körébe bevonja a társadalmi múlt mindennapi életét, a gazdasági termelés, elosztás jelenségeit, a városok fejlődését, iparukkal, kereskedelmükkel, céheikkel, kulturális intézményeikkel. A hadtörténelemben nemcsak a csaták leírására korlátozza a történész dolgát, hanem a hadseregszervezés, az ellátás kérdéseit is tüzetesen vizsgálja. Művelődéstörténeti téren a polgári kultúra intézményes kereteinek, az iskolázásnak, az egyesületeknek, a sajtónak a funkcióját vizsgálja. Az erdélyi unitárius egyház múltját kutatva nemzetközi összefüggésekre hívja fel a figyelmet, tanulmányozza a lengyel, az angol, az észak-amerikai unitáriusokkal való művelődési kapcsolatokat.

Történetírói munkásságának kétségtelenül legmonumentálisabb emléke *Kolozsvár története* című, oklevéltárral ellátott, hatalmas monográfiája. Ez a mű a polgári történetírás akkor divatozó szemléletének, a pozitivistá történetiszemléletnek az érvényesítésével tárgyalja a város történetét. A városi polgárság történeti fejlődésének a hagyományaira helyezi a hangsúlyt olyan időben, mikor az osztrák—magyar dualizmusban létrejövő tőkés-földesúri szövetség igyekszik a feledés fátylával borítani a polgárság történetének haladó, következetesen feudalizmus-

ellenes hagyományait. A maga elé tűzött történetírói eszményről így vall műve előszavában: „Hellásznak s Athénének bölcsei, de Carthagónak s Genuának kereskedése szerzett történelmi nagyságot s világhírt. Angliát és Észak-Amerikát ipara és kereskedése emelte a gazdagság, jólét és hatalom csaknem tetőpontjára. Az ó- és újvilág története egyiránt intőleg szólnak hozzánk, hogy hazánk polgári elemét fűzzük hozzánk, becsüljük meg s erősítsük. A csizmadia, asztalos és szabó, mint a kereskedő, gyárnok és bankár oly tiszteletreméltó ma, ha szakmájában kitűnő s egész ember, mint az ügyvéd, tanár, a születés és nagybirtok ura. Ezt a mai korszellem így tanítja, s nekünk figyelmeznünk kell rá, e tant el kell fogadnunk, s mindenkít szellemi és erkölcsi értéke szerint becsülnünk. Ezek az új idő eszmeforradalmának egyik nagyszerű haladási mozzanatát képezik.“

A történelmi fejlődés felmutatásával bizakodást, reményt akar ébreszteni kortársaiban, mert jó és rossz, dicsőség és szégyen egyaránt okulásul szolgálhat: „A jólét és virágzás időszakainak vonzó emlékeit fel kell elevenítenünk, hogy az önérzetet emelje, nagy példáival lelkesítsen, sikerei cselekvésre s kitartásra buzdítsanak; a megállapodás és visszaesés szomorú eseményeit pedig azért, hogy nagyobbra nem mehetésünk okai s akadályai nyilván tudva legyenek.“

Jakab Elek történetírói pályája minden szakaszában megkülönböztetett érdeklődéssel fordult szűkebb pátriája, a Székelyföld múltja felé. Több részlettanulmány után élete utolsó éveiben Udvarhelyszék monográfiáján dolgozott, de már nem volt ideje befejezni. A mű utolsó fejezeit Szádeczky Lajos írta meg. Sajnos Jakab Eleknek éppen a székelyek múltjával foglalkozó tanulmányaiba szüremlett be a legtöbb romantikus irodalmiasság, történelmi kútfőkkel nem igazolható feltételezés.

Az erdélyi magyar történetírók között Jakab Elek volt a legelső, aki feltette a kérdést: 1848-ban egységes forradalmi fellépés helyett miért robbant ki tragikus kimenetelű, nemzetek közötti harc? S a kérdésre felelve többek között rávilágított a magyar nemesség, mindenekelőtt az arisztokrácia történelmi felelősségére. Természetesen nem adhatott a bonyolult kérdésre ma is érvényes vá-

laszt, de pozitívista módszerének és polgári demokrata eszméinek a határain belül és az igazmondás etikai parancsához igazodva olyan választ fogalmazott meg, melylyel kivívta magának erdélyi román kortársai tiszteletét. A megbecsülésnek volt a jele, hogy az ASTRA 1875-ben a román nép irányában tanúsított jóakarátú, emberséges magatartásáért tiszteletbeli taggá választotta. E megtiszteltetésnek éppen úgy örvendett, mint a Magyar Tudományos Akadémiában viselt levelező (1872) és rendes (1889) tagságának.

Ez az emberséges ember és tudós férfiú nemcsak azt érdemli meg, hogy az évfordulók adta ünnepi pillanatokban megemlékezzünk róla, hanem azt is, hogy művét mint számunkra hasznos örökséget megbecsüljük, írásait a most felnövő nemzedékkel is megismertessük.